

Paabeli torni lugu¹

Mart Rannut

Tallinna Pedagoogikaülikool

Sissejuhatus

Inimkond on oma keelises arengus läbinud kaks põhilist muutust, millest esimene oli keele kasutuselevõtt kuni 100 000 aastat tagasi (mõningatel arvamustel ka 30 000) ning teine piiratud, implitsiitse ning avatud semiootilise võrgu (nagu seda algkeelte puhul tänapäeval ette kujutatakse) lagunemine eksplitsiitseteks keelteks kuni 8000 aastat tagasi, mis võimaldas tsivilisatsiooni (tööjaotus, linnastumine, kiri jm) teket. Artikkel analüüsib just viimast murdekohta, kus keelte vastandumise teadvustamine on seotud keelesiseste ja keeleväliste nähtustega keelekogukonnas, võttes sobiva näitena aluseks Paabeli torni loo.

Kogu maailmas oli aga üks keel ja ühesugused sõnad. Ja sündis, kui nad hommiku poolt teele läksid, et nad Sinearimaal leidsid oru ja jäid sinna elama. Nad ütlesid üksteisele: "Tehkem nüüd telliskive ja põletagem neid hästi." Siis olid telliskivid neile ehituskivideks ja maapigi oli sideaineks. Ja nad ütlesid: "Tulge, ehitagem enestele linn ja torn, mille tipp oleks taevas, ja tehkem enestele nimi, et me ei hajuks üle kogu maailma!"

Aga Issand tuli alla vaatama linna ja torni, mida inimlapsed ehitasid. Ja Issand ütles: "Vaata, rahvas on üks ja neil kõigil on üks keel, ja see on alles nende tegude algus. Nüüd ei ole neil võimatu ükski asi, mida nad kavatsesid teha! Mingem nüüd alla ja segagem seal nende keel, et nad üksteise keelt ei mõistaks!" Ja Issand pillutas nad sealt üle kogu maailma ja nad jätsid linna ehitamata.

Seepärast pandi sellele nimeks Paabel, sest seal segas Issand ära kogu maailma keele ja sealt pillutas Issand nad üle kogu maailma.

1.Mo 11:1-9

Sellel Vana Testamendi lool on läbi aegade olnud väga erinevaid tõlgendusi, alates tema klassifitseerimisest idamaa müüdiks või juudi

¹ Artikkel ilmub toimetuse poolt lühendatud kujul.

pärimuseks kuni konkreetse ajaloolise koha kättenäitamiseni Babüloonias. Paabelist on kujunenud metafoor, mille tundmist eeldatakse igalt haritud inimeselt. Ometi tekitab lugu kolme liiki küsimusi: keelelis-kirjanduslikud (nt kas on tegemist keelte- ja rahvasterikkust selgitava müüdiga?), ajaloolis-arheoloogilised (nt millal, kus ja mis-moodi see ehitati?) ning teoloogilised (nt miks Jumal tekitas erinevad keeled?). Käesolevas artiklis keskendume ennekõike keelele.

Vastav lugu sisaldab keelepoliitiliseks analüüsiks vajalikke komponente: võimu, ühiskonda või selle kildu(sid) ning keelt (või selle refleksiooni. Keel on loos võimuvahend ning seda kasutab sise-miselt konfliktne ühiskond.²

Paabeli torn ja selle tekstikeskkond

Paabeli torni lugu käsitlev Vana Testamendi lõik lõpetab loomis-tükli, mis algab Piibli esimesest salmist. Loomisprotsessi hõlmavas üheteistkümnes peatükis (1. Mo. 1–11) räägitakse ühiskonnast tema arengus. Siin esineb hea ja kurja tundmise puu, rääkiv madu, mitme-saja-aastased inimesed ja palju muud, mis on profaanse lugeja jaoks keeltekeetmisele kahtlaselt lähedal. /---/

Kuigi Paabeli torni sündmused kuuluvad just sellesse Vana Testamendi ossa, ei tekitanud need resonantsi enne V-VI sajandit ning alles alates XI sajandist on Paabeli torniga seotud keelte mitme-kesisuse küsimus tekitanud laiemat huvi (Eco 1996).³ Enne seda oli lugu paljudele tõenäoliselt isegi teadmata.

² Ka teistel rahvastel ja uskudel on lugusid keele tekkimise kohta, Arno Borst (1957–63) on koostanud nendest kuueköitelise kogumiku. Praktiliselt käsitlevad kõik lood mitmekeelsust kui rühmasisese konflikti tagajärge ja erinevad tunduvalt Eesti kultuuriruumis levinud ning Faelmanni poolt kirja pandud muistendist, kus räägitakse palju leplikuma meetodi kasutamisest – keelte keetmisest.

³ Eco on esitanud näitena X-XI sajandi araabia kirjaniku Ibn Hazmi seisukohad, mille kohaselt *in the beginning there existed a single language given by God, thanks to which Adam was able to understand the quiddity of things. ... The confusion did not depend on the accidental invention of new languages, but on the fragmentation of a unique tongue that existed ab initio and in which all the other were already contained. It is for this reason that all men are still able to understand the revelation of the Koran, in whatever language it is expressed.*

Müüt või reaalsus?

Klassikalise tõlgenduse kohaselt 19.–20. sajandil (vt Delitzsch 1902; Parrot 1953) loeti Paabeli torniks Esagila templialal jumal Mardukile pühitsetud Etemenanki templit, mille ehitamine jäi pooleli VII sajandil eKr Nebukadnetsar I ajal ja mida jätkati juutide vangistaja Nebukadnetsar II ajal VI sajandil eKr. Torn hävis Xerxese ajal 478 eKr. Etemenanki templi seostamise Paabeli torniga muudab problemaatiliseks ebapiisav ajalooline distants. Juudid, kes olid ise tol ajal Paabeli vangipõlves, oleks vaevalt nii ebamääraselt nende silme all kerkiva täiesti reaalse objekti valmimist kirjeldanud. Samuti räägib Piibli tekst, et linn jäi ehitamata ja ehitajad pillutati laiali. Sellise jutu rääkimine Paabelis keset linnaehitajaid elades oleks vastuolus loogikaga. Seetõttu on tänapäeva uurijad välja pakkunud muid tõlgendusi, mis tunduvad rohkem piiblikriitiliste seisukohtadega kooskõlas olevat.

Lihtsaim lahendus oleks lugu lihtsalt müüdi klassifitseerida, mida aga ei võimalda selle kroonikapärasus: loo esimeses osas on dominandiks torn, kuid kirjutajale ei ole tähtis, mis tornist saab (seda loo lõpus ei mainitagi), terve rida sündmusi on jäänud kirjutajale tõenäoliselt mõistetamatuks (nt rühma polariseerumisel tekkiv julgeoleku kadu) või on fikseeritud detailitäpsete irdkildudena (nt ehitusmaterjalide kirjeldus), mis loo arengu kohalt ebaolulised. Seega on loos puudu müüdi kriteeriumid: seletus, loogiline ülesehitus, eesmärgipärasus, kõrvaldetailide minimaalsus ning tihti lisanduv moraal.

Bauer (1802, vt Westermann 1972) üritas lugu tõlgendada kahe Lähis-Ida müüdi kompilatsioonina⁴, millest üks on torni ehitamine ja teine keelte segamine. Tegelikult on need kaks tegevust – torni ehitamine ja erikeelsuse teke – omavahel seotud ühiskonna sidususe ja selle piirangute kaudu: torni ehitus kui suure ressursivajadusega objekt tingis ebavõrdsuse, mida kujunenud võimustruktuur ei suutnud kontrollida. Tekkis üks või mitu kontrahegemooniat, julgeoleku kadu ning laialipillatus kas vägivald või ohustuse tõttu.

Samamoodi on mõttetu kahe allika tekitamiseks vormikriitiliste meetoditega eraldada torni ja linna ehitust (Gunkel 1895) nende komplementaarsuse tõttu: linn saab tekkida ainult võimuhierarhia

⁴ Bauer (1802: 226): *Man kann einen doppelten Mythos unterscheiden, den vom Turmbau, ... und den anderen vom Ursprung der Sprache.* (tsit Westermann 1972: 99).

puhul, tootes samaaegselt julgeolekut. Torn ilma linnata tekkida ei saa, sest selle ehitamiseks on vaja ressursse, mis tagatakse võimu abil. Seda näitab ka Mesopotaamia ajalugu, kus torn on alati linnaga seotud (Budde 1883; Cassuto 1963: 237).

Ka kolmas kahe allika võimalus, mis põhineb keelte segamisel ja laiali pillutatusel, ei ole tõenäoline, sest üks (keelte segamine) on vahend vastava tulemuseni (laiali pillutamine) jõudmiseks (Budde 1883). Tegelikult käsitleb 11. ja sellele eelnev 10. peatükk samu nähtusi – poliitilise võimu arengut ja repopulatsiooni. Tõenäoliselt ei ole 11. peatükk mootoriks repopulatsioonile, mis on toodud 10. peatüki rahvastenimistus. Kuigi on väidetud, et tegemist on 10. peatükis antud Elohisti (E) kirjelduse 11. peatüki Jahvisti (J) paralleeliga maailma repopulatsiooni kohta, kuid igasugused viited selle kohta puuduvad. Tõenäoline on aga, et selline järgnevus ei ole ei J ega E (või P kui preesterliku) allika tekitatud, vaid on seotud toimetaja tööga, kes on need osad vastavatele kohtadele Piiblis pannud.

Paralleelide olemasolu muudes allikates kas tõstab loo vanust või võimaldab seda lugu liigitada arhetüüpiseeritud ürgmüütide hulka (vt Jung ja Levy-Strauss). Selle loo puhul esineb neid mitmeid. Sumeri kirjutises “Enmerkar ja Aratta Isand” räägitakse keelte segamisest (samaaegselt laialipillutamisega), samuti on paralleele India vedades ja tekstides Babüloonia savitahvliitel (vt Westermann 1972: 101–102). Need paralleelid muudavad võimatuks loo seletamise Etemenanki templi näol: keeruline oleks ette kujutada põlvest-põlve edasiantavat pärimust, mille põhjal siis kirjeldatav tulutu tegevus ette võetakse, olgu selleks torni ehitus või keelte keetmine.

Vana Testamendi kujunemise ajalugu on mitmepalgelise päritoluga ning selle viimane, meie loetav versioon kujutab endast pika kirjandusliku protsessi viimast vaatust. Meie loo mõistmise seisukohalt on oluline rõhutada nelja erinevat etappi:

1. Sündmuse mõistmine pealtnägijate silmade-kõrvade kaudu, mida anti edasi tõenäoliselt suulise pärimusena põlvest põlve kuni kirjas fikseerimiseni (ning hiljem juba paralleelselt kirjutatuga). Siit hargnevad erinevad versioonid, millest osa fikseeritakse hiljem kirjalikult teiste rahvaste poolt.

2. Loo fikseerijaks juudi pühakirjas juba tänapäevasel kujul on kas kollektiiv või üksikisik, kes elas tõenäoliselt kuningas Saalomoni (970–930 eKr) ajal Jeruusalemma lähedal. Kokkuleppeliselt kutsu-

takse seda ladet Jahvistiks tema Jumala nimekasutuse Jehoova-Jahve põhjal.

3. Selle toimetatud variant nägi ilmavalgust Toora kindlalt fikseeritud osana eksiiljärgsel perioodil mitte varem kui VI sajandil EKr. Lool endal tõenäoliselt puudus paralleel muudes lademetes. Tänu sellele on oodatav minimaalne toimetaja-poolne originaalteksti sekkumine (selleks võib olla viimase salmi lisamine). Samuti käsitleb see sündmust, millega tollaegsel juudi kogukonnal polnud mingit pistmist, välistades vajaduse redaktsiooniliselt mingit sugupuud upitada või klassi/seisust (nt preesterkonda) legitimiseerida. Tuleb märkida ka huvipuudust vastava loo vastu, näiteks puuduvad tollaegsete rabide kommentaarid vastava loo kohta.

4. Ning lõpuks lugejapoolne retseptsioon, mille autentsele sündmusele vastavus sõltub vastavate mõtteskeemide olemasolust ning diskursiivsetest aspektidest. Näiteks Paabeli torn kui sümbol on kristlikus kultuuris leidnud oma kindla, kuid ebaõige koha, sest loos on torn iseenesest kõrvaline. Ehitati linna ja torni, kuid loo lõpus mainitakse ainult linna, mis jäi ehitamata. Arvatavasti ei ole nii mõnigi lugeja siiani seda pisikest, kuid kogu loo seisukohalt tähtsat fakti teadvustanud, kompenseerides selle kultuurikeskkonnast võetud tavateadmiselega.

Igal etapil on läinud kaduma osa teabest, mida hiljem on osaliselt muude allikate abil taastatud, seega on vahepealsete etappide osalistel jäänud arusaamatuks nii mõnigi seik, mis meile arheoloogiliste allikate kaudu tänapäeval selge. /---/

Loo tegelased ja tegevus

Loo tegelasteks on inimesed (*nad, inimlapsed, rahvas*; heebrea *beni adam*), tõenäoliselt Haami järeltulijad, kes ei olnud seega Seemi järeltulijad juudid. Keeleliselt moodustasid nad keelekogukonna või selle osa. Seega on kogu tegevusel kollektiivne aspekt, kus üksikisiku osa sündmustes ei mainita ning tegevus ei ole piiratud üksikisiku elueaga, vaid võib hõlmata mitut põlve.

Keeleliselt võib tollaegse rahvastiku rühmitada kolmeks: sumerid, kelle keel oli aglutinatiivne, inflektiivset keelt kasutavad semiidi rahvad (tuntumad akadilased, babüloonlased ja assüürlased) ning segase päritolu ning keelega naaber- ja rändrahvad (nt elamlased ja amorlased), kes aeg-ajalt rüüstamas käisid ja kellest osa sealmail paigale jäi. Osa nendest on mainitud 10. peatüki rahvaste-

nimistus. Samuti on seal loetletud mitmeid rahvaid, kes praeguseks tuvastamata, nt Rifat, Togarma, Hawila ja Sabta. Kas meie loo peategelased 10. peatükis mainitud said, on selgusetu.

Toimumiskohaks on endisaegne Babüloonia (Sinear on selle sünonüüm) territoorium Sumeri riigi loodepiiril, sadakond kilomeetrit lõuna poole praegusest Bagdadi linnast. Tegemist on laia viljaka oruga, kus on piisavalt magedat vett. Siia saabub idast (või läänest, mõlemad tõlgendused on sobivad) tõenäoliselt nomaadliku eluviisiga rahvas, kes leiab ala paigale jäämiseks ja kodu rajamiseks sobiva olevat. Nende eesmärged on toodud kaks: julgeolek ja endile nime tegemine ning seetõttu hakatakse rajama kompleksi, mis sisaldab nii torni kui ka linna.

Nime tegemine eeldas mälestusmärgi loomist (2. Sm 18: 18, Jes 56: 5), milleks linn sobis ideaalselt. Nimi tähendas peale kõlakuju veel palju muud, sealhulgas reputatsiooni ja iseloomu(likke) omadusi. Inimesel on täielik õigus endale nime teha, ilma et see seostuks ülbuse, upsakuse või liigsete ambitsioonidega ning seegi lugu ei näita seda loo tegelaste eesmärki negatiivses valguses. Üldiselt iseloomustatakse nimetegemisega saadud toodet sõnaga võim, mis käib igasuguse ühiskonna korralduse juurde. Mesopotaamias seostus nime tegemine tihti just ehitustöödega, mis võimaldasid võimu nähtavaks muuta. Selleks sobis just linn, mille all on enamikel juhtudel mõeldud linnriiki, kus toimib ühtne võimustusüsteem.

Tolleaegsete linnriikide mallist lähtudes on võimalik, et torni puhul on tegemist linnataolise asula juurde kuuluva sakraalehitisega, mis on linna kõige tähtsam ehitis. Samaaegselt ei ole torn loos oluline, jutustaja jätab loo lõpus torni saatuse hoopis mainimata. Tõenäoliselt on see loomulik osa linnast, mille edasist saatust me teame. Torn religioosset funktsiooni ei ole jutustaja maininud, ta kas ei teadnud seda, pidas enesestmõistetavaks või seda ei olnud, mis on küll väheusutav. Vaevalt aga tasub ehitajate ambitsiooni taevasse ulatuva torni suhtes sõna-sõnalt võtta: sama idioom esineb ka nt 5. Mo 1: 28 või 9: 1, samuti Psalm 107: 26. Pealegi ei tohiks üks torn Jumalat küll häirida: tolleaegsete juudi arusaamade kohaselt ei olnud tema eluase mitte üheselt taevas nagu astraalreligioonide puhul.

Keelte segamise mehhanismist

Lugu algab ja lõpeb ükskeelsuse käsitlemisega, täpsemalt arusaadavusega alguses ja selle puudumisega lõpus. Samaaegselt räägitakse

keeltest mitmuses nii enne (nt 1. Mo. 10) kui ka pärast Paabeli sündmuse toimumist. Tegelikult siin vastuolu puudub, kuna tegemist on suulise vernakulaariga. Kirjakeele puudumisel ei teki kindlat keelepiiri, mille abil oma keelt muudele vastandada, suhtlemine muutub oma kodust kaugenedes lihtsalt järjest vaevalisemaks. Samuti suurenevad keeleerinevused ajaliselts põlvkonniti: on selge, et Noa oma poegadelega sama keelt rääkis, 10. peatüki keelte vastandus kirjeldab aga tunduvalt hilisemat olukorda. Selles peatükis (1. Mo. 10: 5, 20, 31) kirjeldatakse tolleaegset rahvastikku maade, suguvõsade, keelte ja rahvaste järgi, liigendades neid seitsmekümneks (või 71) rühmaks erinevate territoriaalsete, keeleliste, etniliste ja poliitiliste identiteetide kaudu. Keele kohta kasutatakse erinevalt Paabeli torni loost sõna *lashon*.

Vana Testament tunneb kahte erinevat sõna keele tähistamiseks. *Lashon* iseloomustab keelt seda teistele vastandades, tähendades ka rahvast. Ugariti päritolu sõna *safa* iseloomustab keelt kui suulist suhtlusvahendit (samuti tähendab kõnet ja huuli), mis harilikult esineb ainsuses. Etümoloogiliselt on *lashon* anatoomiline keel ja *safa* huul. 1. Mo 10: 5 ja 22 esinev keel on *lashon*, vastandatuna teistele keeltele, samas kui meie loos 1. Mo 11 on kasutusel *safa* kui universaalne suhtlusvahend. Viimasel juhul kirjeldatakse siin ühtset algkeelt (*Ursprache*, vt Westermann 1972), mida vanasti nii juudi rabid kui keskaja teadlased taga otsisid, seda küll heebrea keele põhjal, arvates ekslikult, et too algkeelele kõige sarnasem on.

Tegelikult on heebrea keel küllaltki noor: juudid võtsid Palesiinasse (vilistide maale) tulles järk-järgult üle kohaliku Kaanani keele kui kõrgema kultuuri kandjate keele 12–13 saj. eKr, mis oli tõenäoliselt juutide poolt enne kasutatava keele sugulaskeel. See kaanani keel (*safa kana'an*, vt Jes 19: 18) koosnes vilistide, juutide ja paljude teiste rahvaste keeltest ja murretest (*lashon* on etniteedi (etnilise identiteedi) väljendaja), kes tol ajal vastaval territooriumil elasid (vt nt juhtumit Kht 12: 6, kus arusaadavus oli tagatud, kuid see ei takistanud etnilise konflikti raames 42000 inimese mõrvamist).

Selline *lingua franca* võis esialgselt kujutada endast kindlate funktsioonidega pidžinit, mida kasutati ainult kindlatel kasutusaladel rahvastevahelise suhtluse keelena. Hiljem see kreoolistus ja muutus superstraadiks, kusjuures erinevad territoriaalsed substraadid võisid säilida üsna pikka aega. Seega piibli heebrea keel võis välja kujuneda kas *safana* superstraadi põhjal erinevate substraatide konver-

gentsi kaudu või etniteetide põhjal territoriaalsest superstraadi-substraadi segust lähtuvalt. /---/

Safat on mõnikord seostatud arheoloogilise kultuuriga (mis tähistab arheoloogilise materjali organisatsiooni, kus esineb ajalisruumiline materiaalse kultuuri ühtsus; vt Lang 2001: 51). See ühtsus ei tähenda aga terviklikkust, vaid sarnaseid, kuigi variatsioonidega kombeid, tavasid, esemeid ja muid kultuuri väljendusmalle (Shennan 1989; Lang 2001), mida on seostatud ka algkeeltega. Arheoloogiline kultuur põhineb suures osas keraamikal, mis oli põhiliselt naiste töö. Carpelan (1999, 2000; vt Lang 2001) on sellest järeldanud, et ühtne traditsioon põhineb naiste (edasiantavatel) oskustel, kes on seotud sotsiokultuuriliste piirangutega, nt abiellumistavadega. Üks sellistest tavadest, abiellumine oma lähikonnast väljapoole, tähendab ema keele mõju kui *safa* arengu homogeniseeruvat faktorit. Selline emade valiku süsteem tagas samaaegselt ka keele küllaldase regionaalse homogeensuse ning selle järgmisele põlvkonnale edastamise, sest keel muutub põhiliselt ülekandel järgmisse põlvkonda.

Tõenäoliselt oli (piisaval) arusaamisel põhinev keeleline ühtsus varasematel aegadel laiemgi, millele viitavad viimase jääaja refuugiumide sarnased kultuurijooned. Carpelan (1999, 2000; vt ka Robb 1993) ongi võrdsustanud keraamika ja suulise vernakulaari leviala. Keeli võis olla ka rohkem kui üks, kuid need ei olnud vastandatud, tõenäoline oli aditiivne liitmine (nagu suurelt osalt hõimumurded ja ühiskeel). Diglossaalse ülesehituse sees oli kõrgema staatusega mitte sugukonna või hõimu keel, vaid ühiskeel, mille aluselt toimus ka taastootmine. Ometi ei võimalda diglossaalne keelestruktuur, kus väline on tähtsam, isegi piisavalt suure sesoonse rände puhul (20000 aasta taguses Euroopas ca 600 km) piisavalt varieeruvust piirata. Seega oli just naiste hõimudest erinev ränne üks lisamehhanisme, mis hoidis keeli ajas omavaheliseks suhtluseks arusaadavana. Seega oli kaks kogumit, mille keeleline homogenisatsioonimehhanism oli erinev: hõim, kelle keelelist isearengut piiras pidev ränne ja sellega seotud kontaktid, ja selle sees põlvkonniti ümberjaotatav emade kogum, kes nivelleeris oma keelelise kaasaravara otsesuhtluses ja laste kaudu hõimu varieeruvaid keelelisi eripärasid.

Algkeelt hoidis laialdaselt arusaadavana ka selle primitiivsus ning keelemärkide vähesus: kultuuri primitiivsuse tõttu ei saanud selle tootmiseks vajalik keel olla sellest mitte arenenum. Selle sees

olnud (märgatavad) raskused arusaamises ei nõudnud keelte vastandust: nimelt eelmine, 10. peatükk räägib rahvaste klassifitseerimisest suguvõsade, keelte, maade ja rahvaste järgi (10:5, 20, 31). Seega sai vastandus keele alusel tekkida alles muude tunnuste elimineerimisel – samas kohas paikneva samast soost põlvneva rahva erikeelsuse tekkel.

Safa kui universaalne kommunikatsioonivahend on piiblis ilma määratletud alguseta, seega tõlgendatav ka protolingvistilise süsteemina. Samal seisukohal on ka tänapäeva keeleantropoloogia, mille kohaselt keelest arusaamine on tekkinud keeleväliste kognitiivsete oskuste alusel (Lieberman 1984). Laias tõlgenduses suhtlevad selles keeles sõjakaid poose võtavad eremiitkrabid, toiduleidmise tantsu löövad mesilased jms. Vokalisatsioon on seega emotsioonide põhjustatud miimika juhuslik kaastoode, mis korduva kasutamise kaudu ritualiseeriti. Ka designatsioonide identifitseerimine ehk lihtsalt nimetamine (vrd 1. Mo 2: 19) kuulub siia alla. Inimkeele lähtepunktiks loetakse tänapäeval keele seisundit, kus keele kasutamise eesmärgiks ei ole enam ainult oma emotsioonide ja teabe mõistetahtavaks tegemine, vaid ümbruskonnaga kokkusobiva käitumisrepertuaari omandamine.

Tänapäeva keeleteadlased peavad küllaltki tõenäoliseks algkeele kunagist olemasolu. Millal selline keel oli, on väga raske hinnata. *Homo loquens* Aafrikast alanud ekspansioon tõi kaasa lisaks maailma rahvastikuga asustamisele ka algkeele divergentsi (Nettle 1999), mis oli küllaltki ebaühtlane. Selline ühtne ja piisavalt arusaadav *safa* säilis nt Mesopotaamias kaua, kuna suured kõrbe- ja poolkõrbealad, mille napp toiduresurss ei võimaldanud hõimudel samas kohas pikalt püsida, sundisid neid pidevalt uusi keelekontakte looma. Tulemuseks oli kõrge keeleline homogeensus, mida on näha ka tänapäeva araabia maailmas, kus üks keel ulatub Aafrika lääne- rannikult Iraanini välja. /---/

Lashonile üleminek

Paabeli torni loos on keelte segamist kirjeldatud verbi abil, mis tähendab kuulmist (Bräumer 1983). Seega mitteamusaamine tähendas seda, et kõneleja-kuulaja vahel kadus adekvaatne tagasiside: kuulaja reageeringud ei olnud kõneleja arvates enam seostatud tema poolt edasi antava mõttega. Sündmuse käigus kaob arusaamine – *safa*. Samaaegselt tuli kasutusele aseaine – *safast* tunnetuslikult eristatav

lashon. Seda toetab keelte segamisega kaasnev laialipillutamine: harjumuspärasest liikumisalast erinev liikumine, millega satuti keelekeskkonda, kus *safa* enam ei toiminud. Kui *safa* kui arusaamine hõlmab mitte ainult inimestevahelist suhtlust, vaid võib iseloomustada ka koera või hobuse ja tema peremehe omavahelist mõistmist ja suhtlust, siis *lashon* on seotud ennekõike võimustruktuuriga, kus keelt kõne (hiljem ka kirja) abil kasutatakse võimuvahendina eristust ja alistussuhete loomiseks (erinevalt *safast*, mis põhineb kõnetajul ning sellest lähtuval keele mõistmisel). Just *lashoni* põhjal kujuneb välja stabiilse võimusuhtega kogukond põhiliselt tribaalse struktuuriga, kus võimusuhe luuakse ülevalt alla, pakkudes omalt poolt kaitset ja julgeolekut. Selline kiviaega iseloomustav "etnriteet" kujutab endast teadvustatud rühma kuulumist päritolu või asukoha alusel (Lang 2001: 52).

Lisaks muudele võimuhierarhia loomise viisidele (potentsiaalne vägivald ning privileegid) tuleb siia lisaks suuliselt edasiantav veenmismeetod (vt Skutnabb-Kangas 2000), mis nõuab arenenud keelekasutust. Tekib suletud, kuid efektiivsem keelekasutus, mida iseloomustab kõrgem kvaliteet (vt Rannut 2001). See tähendab aga normatiivseid piiranguid, mis on vägagi sarnased semiosfääri ja arheoloogilise kultuuri tuumades (Lotman 1999; Lang 2001). Väljaspool nende domineerivat tuuma või võimukeskust (tegemist on tõenäoliselt sama nähtusega) on kultuurikeskkond vähem homogeenne. Seega kujutavad piirangud endast filtrit, mis piiravad võõrapärast ja kohandavad selle sobivaks (Lang 2001: 55). Nendesamade efektiivsust kaitsvate piirangute tõttu suurenevad erinevused *lashonide* kui suletud süsteemide sees. Mõningaid äärmuslikke näiteid selle kohta on esitanud Vaikse ookeani saarte asukate keelte põhjal Mühlhäusler (1996), nt juhtumi täiskasvanud meeste kui võimukandjate omavahelisest vägagi arenenud keelest. Need keele kaks vormi on seotud diglossaalselt, kusjuures keeleliselt piiratum, kuid levikult laiem vorm on kõrgema staatusega. Seega lisandub *lashon safale*, kuid ei tõrju seda välja. Põhjuseks on siin integratiivsete normide primaarsus separatistlike normide ees, mis ei lase tekkida keelelisel elitaarsusel. Just *lashoni* kui meie mõistes keele sees hakkavad kujunema välja mitmed keelelised nähtused, samal ajal jätkub *safa* kasutus (vt Pusztay 2001: 82). *Lashoni* tekkimise eelduseks on piisav ressurss, mida on võimalik ebavõrdselt jaotada, ilma et

see jaotajat kahjustaks, ning paikne eluviis, mis piirab *lashoni*-väliseid kontakte. Vaatleme *safa* ja *lashoni* erinevusi tabeli kujul.

Keel	Safa	Lashon
SUHTLUSE EESMÄRK	MÕISTMISVAHEND	VÕIMUVAHEND
ÜHISKOND	AVATUD	KORPORATIIVNE
SÕNAVARA	PIIRATUD	LAIENEV
KEELE OMANDAMINE	ADITIIVNE	SUBTRAKTIIVNE
DISKURSUS	MÄÄRATLEMATA	MÄÄRATLETUD
ALUS	ÜLDKOGNITIIVNE	KEELESPETSIIFILINE
MÄÄRATLUS	EKSO-	ENDO-

Mõlemad vormid olid algselt fragmentaarsed, täis heterogeenset inventari ning põhinevad piiratud keerukusega struktuuril. Küllalt väikese sõnavara korral *safa* ja *lashon* valdavalt kattuvad, võimaldades nii piiratud arusaadavust kui ka piiratud võimustruktuuri. Tolleaegne aktiivne argisõnavara võis etnograafiliste hinnangute järgi olla 300 sõna ringis, mille oskaja oli keele valdaja. Selline lähtekoht seletab ka tehnoloogiliselt mahajäänud inimeste seas levinud mitmekeelsust. Keelemärkide vähesust võimaldas ka primitiivrahvastele omane metafooride kasutus ning polüseemia. Näiteks välejalg võis tähendada nii jänest, iseloomustada viimasel jahil kiiret jalgade tegevust näidanud suguharu liiget kui ka identifitseerida mõnd konkreetset reibast poisikest.

Keele struktuur on sel juhul primitiivne ning arusaamine rajaneb esimesel terviklikku leksikaalset tähendust kandval sõnal, millele koondub kuulaja tähelepanu, järgnev osa kas täpsustab või kannab lisainformatsiooni (Gernsbacher 1992). Mingil määral on see jälgitav tänapäeval pidžin- ja kreoolkeeltes, kus leksikaalstruktuur võetakse üle kõrgemat kultuuri kandvast allikkeelest, grammatika aga võib tulla substraatkeelest, sedagi lihtsustatud kujul.

Mida primitiivsem on *lashon*, seda lähedasem oma struktuurilt on ta *safale*. Seda on märkinud mitmed etnograafid (Pons jt), kes alguses pidasid kaasvestleja ebamääraast iidamast-aadamast seletamist omaenda keelepuudeks, mis aga osutus üldtunnustatud tavaks. Ponsi poolt kirjeldatud juhtum, kus infarktieelses seisundis eskimo sõimab arsti juurde jõudnuna kõigepealt arsti läbi, lugedes sellele ette kõik negatiivse, kaasa arvatud liigse trepiastmete arvu ning maja ehita-

mise künka peale ning alles tühjaks rääkinuna jõuab valude juurde rinnus, on tüüpiline kaasus primitiivrahvaste asjaajamisetiketist.

Samaaegselt on märgatav funktsionaalne erinevus nende vahel: kui *lashon* on vaadeldav spetsiifilise oskusena, sisaldades keele-spetsiifilisi protsesse ja mehhanisme, siis *safa* põhineb üldkognitiivsetel protsessidel ja mehhanismidel, mida kasutatakse ka keeleväliselt (vt Gernsbacher 1992).

Keeltevaheliseks arusaadavuseks on eri hinnangute kohaselt vajalik sõnavara vähemasti 75%-line kattuvus (Takala 1989). Börestam (1999) on uurinud Skandinaavia keelte vahelist arusaadavust, kus sõnavara sarnasus on 85–90%. Arusaadavus tagatakse kahel viisil: tõlke abil keelest keelde või siis suhtlejate erilise keelise käitumise – koostööl ja motivatsioonil põhineva kohandamise abil (*linguistic accommodation*), mis võimaldab suurendada arusaadavust, kuigi lähtutakse oma keele teadmistelt. Selline *skandinaviska* hübriidkeel eeldab kõnelejal oma emakeele kasutust, kasutades fokuseeritud sõnumikohtades teiskeelseid laene. Börestam (1999: 95) toob analüüsitud erikeelsete inimeste vestluste põhjal selliste vahetute keelekontaktide kriteeriumidena välja kõrgendatud tähelepanu, suurenenud kehakeele osa (3–4 korda rohkem žeste), perifrastiliste konstruktsioonide kasutuse, seletuste ulatuslikkuse ja mahu, kontrollküsimumste kasutuse. Kuulaja katkestab kõnelejat pidevalt, paludes korrata, täpsustada, selgitada öeldut, või palub oma-poolsetele tõlgendustele kinnitust. Harjumus kuulata murdelist (s.o oma keelest erinevat) kõnet võimaldab efektiivsemat suhtlust. Omal maal olemine vähendas keelelist kohandumist (tõenäoliselt põhjuseks identiteediga seonduv). Edukas suhtlus tõi kaasa rahulolu tõusu ning lähendas kõnelejaid omavahel.

Safa on harilikult väljastpoolt määratud (s.o eksodefinitsioon), andes hinnangu sellele, kuidas meie nende kõnest aru saame, *lashon* on aga rühma enda identiteeditunnetusega seotud (s.o endodefinitsioon), määratledes meie-nemad piiri. Mõnikord puudub sellel otsene keeleline alus või on see minimaalne (nt serbohorvaadi keel(ed)). Khubchandani (1991) on toonud näitena 1951. a. rahvaloenduse Indias, kus keelte endodefinitsiooni kaudu saadi tulemuseks 1653 keelt ning mõni aasta hiljem eksodefinitsiooni põhjal teadlaste uurimistööna 211.

Safa asendamine *lashon*idega oli põhjaliku protsessi algus, mis viis inimkonna põhjaliku keelise lahterduseni (*compartmenta-*

lisation). Äärealadel (nt Põhjas) kompenseeritakse seda pideva ringi-liikumisega, kuid kui see ei ole geograafiliste tingimuste tõttu võimalik (nt mägedes või džunglis), tekib kiiresti keelte kirjusus. Mitmed teadlased on otsinud maailma keeltest ühtse keele jäänuseid, kuid üldiselt edutult.

Võimu ja keele seos

Paabeli torni lugu kujutab endast keelepoliitilist kaasust, mis koosneb kolmest etapist. Esimene etapp kirjeldab algseisu, mil vaadeldavas nomaadriühmas oli kasutusel üks keel.⁵

Järgmine etapp tähistab üleminekut meie mõistes tsiviliseeritud paiksele eluviisile, mis eeldab selleks piisava ressursi teket, olles tõenäoliselt seotud põllumajandusliku eluviisiga. Ajaloolises arengus toimus see pikema perioodi jooksul, esialgu viljakatel aladel, kus polnud tarvidust ringi liikuda. Seega tekkis vaheperiood, mil olid tekkinud juba linnataolised asulad, ning samas oli hulk rahvast hõimudena rändamas ning tõenäoliselt rüüstamas. Just see etapp võiks iseloomustada kirjeldatud sündmuse algseisu. Meie vaadeldav inimrühm ei kuulunud mitte kõige tsiviliseeritumate ja kultuurilembeste kilda, sest nemad alles jõudsid arengutasemele, kus teised olid olnud juba enne veeuputust. Kas nemad esimesed Paabeli rajajad olid, jääb ebaselgeks, vastav sõnastus võib tähistada ka rüüstatud asupaiga taastamist (vrd Jurjevi asutamine aastal 1030).

Eeldatav eelmiste asunike teiskeelsus ei tähendanud veel keelte vastandust: need polnud ju omad! Harilikult jäeti osa rüüstatud ala asukaid (nt naissugu ning spetsialistid) ellu ning kohanduti ise uue, kõrgema kultuuriga. Selline kõrgema kultuuri ülevõtmine (ning selle muutumine superstraadiks) sobiks seletama vägagi kiiret vastava kogukonna arengut, mis jutustajal ühte lausesse mahtus (aeglane ühiskonna areng eeldab jutustaja ja sündmuse suurt ajaloolist distantsi, mida aga ei võimalda detailitäpsus). Järgnev kirjeldus ehitustehnoloogiast ei ole tõenäoliselt seotud sama põlvkonnaga, kes paiksel elama asus, vaid tuleneb oma või tõenäolisemalt teiste kõrgema arenguga kogukondade kogemustest, mis omandati hiljem. Ka

⁵ Tekstis kirjeldatud üks keel ja ühesugused sõnad (11:1) on mitmete kommentaatorite (nt Bräumer 1983; Westermann 1972) arvates tüüpiline parallelism, mis tugevdab öeldu tähendust (vrd ja maa oli tühi ja paljas).

väljakujunenud linnriiki iseloomustav süsteem (linn + tornikujuline tempel selle sees) eeldab tugevat ja stabiilset võimuhierarhiat, mis on pikaajalise kontrahegemoonilise suhte tulemus. Seega ei alga linna ja torni ehitus kohe eesli või kaameli seljast maha astudes.

Kolmandas etapis tuleb mängu innovatiivne element: asutakse ehitama torni, mida enne ei oldud ehitatud.⁶ Tegemist oli mitte ainult taevani ulatava torniga, vaid ka kvalitatiivselt suurema ressursivajaduse ning märgatavalt pikema ehitustähtajaga: arvestades tolleaegset ehitusstiili, tähendas see nt 20 meetri kõrguse ja 20-aastase projekti puhul 7 aastat kestnud ehitamise tulemusena torni, millest võis üle vaadata.

Sotsiaalse rekonstruktsiooni kaudu võime ette kujutada primitiivset ühiskonda, mille eliit on vägagi ambitsioonikas ning tõenäoliselt keelt vahetamas (eriti puudutab see eelmise elanikkonna naistega saadud lapsi, kes olid kõrgema kultuuritasemega ja emakeelsed, erinevalt vanast hõimukeelsest eliidist). Seega on eeldatav kujunev erikeelsus, mis seletaks vägagi kiire kogukonna lagunemise erineva integratsioonitempo tõttu, ning ülemäärase ambitsiooni tõttu tekkiv pinge ning kontrahegemooniad seoses kvalitatiivselt suurenenud ressursivajadusega ning sellele vastava koormiste tõusuga ilma vastavate haldusoskusteta. Tulemus on meile teada: laiali pillutamine ja erikeelsuse teke. Mõlemad realiseeruvad kontrahegemoonia kaudu, mis on seotud ressurside ja võimu kontrolliga.

Tolleaegne ühiskond ei teadnud midagi demokraatiast, vaid selle asemel oli kasutusel tribalism, kus võimuhierarhia ehitati ülevalt alla, nõrgemaid röövides ning orjastades ning andamit maksmata sundides. Stabiilsuse tagamiseks ei tohtinud andami nõudmine seada ohtu andjate elu, jättes neile eluks vajaliku. Innovatiivne torn, mille tipp oli taevasse planeeritud, nõudis juba oma aluse ehitamiseks suuri ressursse. On loogiline, et see põhjustas pingeid nendega, kes seda finantseerima pidid. Samuti on eeldatav, et innovatiivse projekti puhul hakkas logisema logistika: üksmeel ning ühtemoodi arusaamine pidi valitsema kõikide ehitajate, maksukogujate ja muude funktsionäride vahel. Suur ja pikaajaline projekt eeldas selle

⁶ Vos (1963:47): *The Genesis narrative implies that such towers had not been built before and that this would therefore be something unique in the experience of man.*

fikseerimist kirjalikult, samuti nõudis see ressurside kogumist suurelt alalt, mida ei saanud teha suuliselt.

Seetõttu oli kaks võimalust: luua kiri kui sotsiaalse mälu kandja, mis aga muudaks nähtavaks keelte erinevused, või jätkata ebaefektiivset ja üle jõu käivat projekti. Mõlemad jõuavad sama tulemuseni, milleks on erimeelsus, erikeelsus ja alternatiivne võimustruktuur, tekitatud just keeleväliste huvide (nt maksustamine) konflikti alusel. Seega võis tekkida maailma esimene keelekonflikt. Selle tunnused on rühma stabiilsuse kadu, kujunenud võistlevate hegemooniate omaette hoidmine julgeoleku tagamise eesmärgil, torni kui ühtse projekti seiskumine, erikeelsuse nähtavaks muutmine ning edasine suurenemine koos distantse suurenemisega rühmade vahel. Erikeelsus tähendab siin keelte vastandumist arusaamise poolest keelekogukondade vahel. Keelekogukonna teke koos oma identiteediga eeldab julgeolekuks vajaliku distantse (vt Pajupuu 2000) edasist suurenemist ning meetmeid kogukondadevahelise suhtlemise piiramiseks. Arvestades tolleaegsete võimuhierarhiate ebastabiilsust pidi julgeolekuks vajalik vahemaa suurenema tunduvalt kiiremini tänapäevasest. Nendel tingimustel tekib uus nähtus – erikeelsus, mis ei ole enam seletatav erinevasse hõimu kuulumise ega teises paigas asumisega. Seega viib ülemäära ressursse neelav projekt võimu kollapsini, julgeoleku kao ja linnriigi lagunemiseni ning hiljem eri keelte tekkeni. Veelgi enam, senine hegemoonia tekkinud pingetes tõenäoliselt lagunes, laiali pillutamine viitab sunnitud korrapärasele põgenemisele.

Keelte tekke puhul on tegemist ühiskondliku seaduspäraga. Ühtse võimustruktuuri puudumisel lähevad inimesed riidu, vastandatud hegemooniad tekitavad keeled. Vastav protsess toimib tänapäevalgi, näiteks ei ole enam serbohorvaadi keelt, vaid on serbia ja kroaadi keeled. Protsess ise on küllaltki pikaajaline ning selle viimane faas on eristumine (vrd hajumine/laiali pillutamine), mis on tüüpiline riiu tagajärg.

Kogu seda ulatuslikku kompleksi (linn+torn) kooshoidva hegemoonia taastootmiseks ja stabiilsuse tagamiseks pidi leitama kvaliteetivsem võimu levi ja taastemehhanism. Selleks sobis kirjakeel, mis aga muutis keelte erinevused nähtavaks. Nende tingimuste meile teadaolev kõige varasem kokkulangemine toimus sumeri tsivilisatsiooni raames. Viimaste sumeri kultuuri teooriate (vt Huyrup 1993) kohaselt tekkis sumeri kõrgkultuur erinevate kultuuride ja neid

kandvate hõimude kokkupuutealal, luues keelekontakti situatsioonis algselt pidžini ning hiljem sumeri kreoolkeelee. Seega pidi keelevahetus Paabeli moodi päris levinud olema. Nendes tingimustes tekkis esimene teadaolev kirjakeel, mis jäi kasutusele ka sellele järgneval akadi perioodil. Seega on küllaltki eeldatav ja sobiv Paabeli loo vastavasse perioodi paigutamine. Selline hüpotees on keele ja sootsiumi uuringutega kooskõlas, kuid siiani puudub sellel arheoloogiline tugi. Ning see puudub, sest taevani ulatuva tipuga torni kui arhitektuurilise märgi tekitamine ebaõnnestus.

Kokkuvõte

Paabeli lugu ei ole oma ülesehituselt ja faktoloogia poolest vastuolus tänapäevaste arusaamistega. Ajaliselt tundub see sobituvat ühiskondliku arengu murdekohta, mil aegamööda lagunesid *safal* põhinivate algkeelte rühmitused, asendudes paikset eluviisi iseloomustava *lashoniga*. Tundub, et Paabeli torni loo puhul on tegemist ühe teravapilgulise krooniku antud kirjeldusega, mis on kooskõlas üldiste võimu ja keelepoliitika seaduspäradega. Samaaegselt puudub vastavat sündmust otseselt tõestav faktimaterjal.

Keelepoliitika teoreetilised lähtekohad võimaldavad vaadelda Paabeli torni lugu kui tervikut, mille detailid pole olnud mõistetavad selle kirjutajale Jahvistile, kuid annavad tervikliku pildi tänapäeva uurijale. Lugu ise tundub kuuluvat varasemasse perioodi kui seni arvatud VII-VI sajand eKr. Jutustaja detailitäpsus ise võimaldab esikohale seada just ajaloolise, aga mitte etioloogilise aspekti, mis kipub ehk tänapäeva lugejale uduseks jääma, rääkimata loo kuulajatest tuhandeid aastaid tagasi.

Teisalt on tegemist looga, mis sobib igati Vana Testamendi tähendamissõnade ritta. Nii nagu Kaini vennatapp on ka keelte teke ajaloos ja ühiskonnas korduv sündmus, eristajaks ehk üksikud detailid ja teine keskkond. Kas see lugu just nii aset leidis nagu piiblis kirjas, on usuküsimus.

Tegemist on igal juhul traagilise lõpuga looga, kus julgeolekut ja väärikust ihkav rahvakild hajutati oludele mittevastava keelepoliitika tõttu laiali, nii et sest ei jäänud alles nimegi.

Kirjandus

- Bauer, G. J. 1802. Hebräische Mythologie des alten und neuen Testaments.
- Borst, Arno 1957–63. Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker. 6 vols. Stuttgart Hiersemann.
- Bräumer, Hansjörg 1983. Das erste Buch Mose. 1. Teil. Kapitel 1– 11. Wuppertaler Studienbibel. Wuppertal: R. Brockhaus Verlag.
- Börestam Uhlmann, Ulla 1999. Interscandinavian Communication. – Wege zur Mehrsprachigkeit im Fernstudium. Toim Gerhard Kischel, Eva Gotsch. Hagen: Fernuniversität.
- Carpelan, Christian 1999. Käännekohtia Suomen esihistoriassa aikavälillä 5100...1000 eKr. Pohjan poliilla. – Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk, 153. Toim P Fogelberg. Helsinki. 249–280.
- Carpelan, Christian 2000. Essay on Archaeology and Languages in the Western End of the Uralic Zone. – Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7–13.8.2000 Tartu. Pars I. Operationes plenariae & Operationes publicae. 7–38. Tartu.
- Cassuto, Umberto 1961. The Documentary Hypothesis and the Composition of the Pentateuch. Jerusalem.
- Cassuto, Umberto 1964. A Commentary on the Book of Genesis. Part II. From Noah to Abraham. Jerusalem: The Magnes Press.
- Delitzsch, Fr. 1902. Bibel und Babel. Leipzig.
- Eco, Umberto 1996. The Dream of a Perfect Language. A lecture presented by Umberto Eco at the Italian Academy for Advanced Studies in America. November 26, 1996.
<http://www.italynet.com/columbia/dream.htm>
- Gernsbacher, Morton Ann 1992. Language Comprehension as Structure Building. Psychology: 3 (69) Language Comprehension (1).
<http://www.cogsci.soton.ac.uk/psyc-bin/>
- Gunkel, H. 1895. Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit. Göttingen.
- Huyrup, Jens 1993. Sumerian: the descendant of a proto-historical creole? An alternative approach to the “Sumerian problem” ROLIG papir 51/93. Roskilde Universitetscenter.
- Khubchandani, Lachman M. 1991. Language, Culture and Nation-Building: Challenges of Modernisation. Shimla: Indian Institute of Advanced Study and Manohar Publications.
- Künnap, Ago (toim) 2000. The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia II and III. Tartu.

- Künnap, Ago 2001. Ignoramus, ignorabimus. – Keel ja Kirjandus 4, 201–202.
- Lang, Valter 2001. Interpreting archeological cultures. – Trames 1, 48–58.
- Lieberman, P. 1984. The Biology and Evolution of Language. Harvard University Press.
- Nettle, Daniel 1999. Linguistic Diversity. Oxford: Oxford UP.
- Pajupuu, Hille 2000. Kultuuride vaheline suhtlus. Tallinn Tea.
- Parrot, A. 1953. Le tour de Babel. CAB 3.
- Pusztay, Janos 2001. The so-called Uralic original home (Urheimat) and the so-called Proto-Uralic. – Trames 1, 75–91.
- Rannut, Mart 2001. Eesti kirjakeelest ja selle kvaliteedist. – Keelekorralduse konverents 18. ja 19. novembril 1999. Ettekanded. Eesti Keele Instituudi Toimetised 8. 75–101.
- Robb, John 1993. A social prehistory of European languages. – Antiquity 67, 747–760.
- Shennan, Stephen 1989. Introduction: Archeological approaches to cultural identity. – Archeological Approaches to Cultural Identity. 1–32. Toim S. Shennan. London One World Archeology.
- Skutnabb-Kangas, Tove 2000. Linguistic Genocide in Education – or Worldwide Diversity and Human Rights? Mahwah, New Jersey, London: Lawrence Erlbaum.
- Takala, Sauli 1989. Sanaston opettaminen ja oppiminen. Jyväskylä: Jyväskylän YO:n julkaisusarja No: 44.
- Vos, Howard F 1963. Genesis and Archaeology. Chicago: Moody Press.
- Westermann, Claus 1972. Genesis 1–11. Darmstadt Wissenschaftliche Buchgesellschaft.